Qabul qilindi: 22-noyabr 2026-yil • Ma’qullandi: 24-noyabr 2026-yil • Nashr qilindi: 26-noyabr 2026-yil

MIRATIVLIKNING PRAGMATIK TAHLILI

Sattorova Durdona Shuhrat qizi

Xalqaro innovatsion universiteti magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada mirativlik kategoriyasining pragmatik tabiati ingliz, o‘zbek va rus tillari materiallari asosida tadqiq etiladi. Tadqiqotda axborotning yangiligi, kutilmaganligi va so‘zlovchi, tinglovchi hamda badiiy qahramon ongining unga tayyor emasligi kabi kognitiv-pragmatik omillar tahlil qilinadi. Shuningdek, badiiy matn tarjimalarida yuzaga keladigan pragmatik nomutanosibliklar va kompensatsiya mexanizmlari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: mirativlik, pragmatika, kutilmaganlik, evidensiallik, badiiy tarjima, pragmatik ekvivalentlik, kommunikativ niyat.

Аннотация. В данной статье исследуется прагматическая природа категории миративности на материале английского, узбекского и русского языков. В исследовании анализируются такие когнитивно-прагматические факторы, как новизна и неожиданность информации, а также неподготовленность к ней сознания говорящего, слушающего и художественного персонажа. Также освещаются прагматические асимметрии и механизмы компенсации, возникающие при переводе художественных текстов.

Ключевые слова: миративность, прагматика, неожиданность, эвиденциальность, художественный перевод, прагматическая эквивалентность, коммуникативное намерение.

Abstract. This article examines the pragmatic nature of the category of mirativity based on data from English, Uzbek, and Russian. The study analyzes cognitive-pragmatic factors such as the novelty and unexpectedness of information, as well as the unpreparedness of the speaker’s, listener’s, and fictional character’s consciousness for it. It also highlights

pragmatic asymmetries and compensation mechanisms that arise in translations of literary texts.

Keywords: mirativity, pragmatics, unexpectedness, evidentiality, literary translation, pragmatic equivalence, communicative intention.

Kirish. Nutq jarayonida so‘zlovchi voqelik haqidagi axborotni uzatish bilan birga, mazkur axborotning o‘z bilimlari, tajribasi va kutishlariga qanday munosabatda ekanini ham lisoniy jihatdan ifodalaydi. Xabar so‘zlovchi uchun oldindan ma’lum, endigina aniqlangan yoki mutlaqo kutilmagan bo‘lishi mumkin. Zamonaviy tilshunoslikda axborotning yangiligi, kutilmaganligi, g‘aroyibligi hamda uni qabul qilishga inson ongining tayyor emasligi bilan bog‘liq ma’nolar majmui mirativlik (mirativity) kategoriyasi doirasida o‘rganiladi [1, 33–52].

Mirativlik - nutqda “Qanday ajoyib!”, “Hayratlanarli narsa!”, “Siz shu yerda ekansiz!” kabi ma’no sohalarini ifodalovchi til birliklari, partikulalar, modal so‘zlar, undov (ekslamativ) konstruksiyalar va maxsus grammatik shakllar yaratilishiga xizmat qiluvchi konseptual-kognitiv mexanizmdir. Xalqaro tilshunoslikda mirativlik, modallik va emotsional-taassurotli ma’no sohasi bilan bog‘liq hodisalar S. DeLancey, A. Y. Aikhenvald, J. Bybee, G. Lazard, T. Peterson, K. Hengeveld, H. Olbertz kabi olimlar tomonidan atroflicha tadqiq etilgan [1; 2].

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi ingliz, o‘zbek va rus tillarida mirativlikning pragmatik mexanizmlarini aniqlash, so‘zlovchi, tinglovchi va qahramon nuqtayi nazaridan kutilmaganlikning voqelanishini tahlil qilish hamda badiiy matnlar tarjimasidagi pragmatik siljishlarni ochib berishdan iboratdir [1; 2].

Materiallar va metodlar. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tipologik, funksional-semantik, kontekstual-pragmatik hamda komponent tahlil metodlaridan samarali foydalanildi. Tadqiqotning empirik manba bazasi sifatida ingliz, o‘zbek va rus tillaridagi jonli nutq namunalari hamda jahon va milliy badiiy adabiyoti durdonalari - Cho‘lponning “Kecha va kunduz”, O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” va Lev Tolstoyning “Urush va tinchlik” romanlari matnlaridan olingan mirativlik ma’no sohasiga oid misollar jalb etildi [5; 6].

Mirativlik va evidensiallikning pragmatik chegarasi. Mirativlikning lingvistik kategoriya sifatida keng muhokama qilinishida amerikalik tilshunos Scott DeLanceyning 1997-yilda chop etilgan “Mirativity: The grammatical marking of unexpected information” nomli fundamental maqolasi hal qiluvchi o‘rin tutadi [1, 33-52]. Muallif turli tillardagi dalillar asosida kutilmagan axborotni belgilash hodisasini evidensiallikdan mustaqil kategoriya sifatida ajratib o‘rganishni taklif etadi. DeLanceyning ta’kidlashicha, mirativlik ham bevosita kuzatuvga, ham mantiqiy xulosaga asoslangan bayonotlarni belgilaydi, biroq bu yerda asosiy mezon axborotning qaysi manbadan olingani emas, balki so‘zlovchining mazkur axborotga psixologik jihatdan tayyor bo‘lmaganligidir (unprepared mind) [1, 35–36].

Evidensiallik va mirativlik o‘rtasidagi chegara kognitiv-pragmatik farqqa asoslanadi: evidensiallik axborot manbai bilan bog‘liq bo‘lib, so‘zlovchining xabarni bevosita ko‘rgani, boshqalardan eshitgani yoki muayyan belgilar asosida xulosa chiqarganini ko‘rsatadi [1; 4]. Mirativlik esa axborotning so‘zlovchi (yoki tinglovchi) bilimlar tizimiga qay tarzda kirib kelganini — uning yangiligi, kutilmaganligi va oldingi tasavvurlarga zidligini ifodalaydi [2, 435–486].

Masalan, so‘zlovchi bo‘sh deb o‘ylagan xonaga kirib, u yerda tanishini ko‘rganida: “Siz shu yerda ekansiz!” (ingl. “Wow, you are here!”, rus. “Оказывается, вы здесь!”) deydi [1; 2]. Bu pragmatik vaziyatda axborot manbai — bevosita ko‘rish (vizual evidensiallik), ammo gapning kommunikativ markazida tanishining xonada ekanligi so‘zlovchining oldingi tasavvuriga zid kelgani turadi [1; 2]. Turkiy tillarda, jumladan, o‘zbek va turk tillarida -ibdi / -mish hamda “ekan” kabi birliklar bir vaqtning o‘zida ham evidensial (xulosa va eshitilganlik), ham mirativ (hayrat va kutilmaganlik) talqinlarga ega bo‘lishi mumkin [1; 2]. Biroq bir grammatik shaklning ikki xil kontekstda kelishi ushbu ikki kategoriyaning aynan bir hodisa ekanini anglatmaydi [3; 4].

Boshqa tomondan, N.W.Hill Lhasa tibet tili materiallariga tayanib, mirativlikni alohida kategoriya deb ajratishga tanqidiy yondashadi va ayrim shakllarni sezgi orqali olingan dalil (evidensiallik) doirasida izohlashni taklif etadi [4, 389–433]. Ushbu ilmiy bahs tadqiqot

metodikasi nuqtayi nazaridan muhim ahamiyatga ega: u til materialini tahlil qilishda grammatik shaklning asosiy vazifasi bilan kontekstual mirativ talqinni qat’iy farqlashni talab etadi [4, 389–433].

Nuqtayi nazar pragmatikasi va badiiy tarjimadagi nomutanosibliklar. Mirativ birliklarni tizimli tahlil qilishda nuqtayi nazar mezoni alohida pragmatik ahamiyatga ega bo‘lib, u axborotning so‘zlovchi, tinglovchi yoki badiiy qahramon uchun kutilmaganligini belgilaydi [3]. Alexandra Y. Aikhenvald o‘zining “The essence of mirativity” tadqiqotida mirativ ma’no faqat so‘zlovchiga emas, balki tinglovchiga yoki badiiy matndagi qahramonga ham tegishli bo‘lishi mumkinligini asoslaydi [2]. K. Hengeveld va H. Olbertz ham “Didn’t you know? Mirativity does exist!” tadqiqotida mirativlikni mustaqil kategoriya sifatida himoya qilib, axborotning tinglovchi uchun yangilik qiymatini inobatga olish zarurligini ta’kidlaydilar [3].

Kontekst mezoni esa kutilmaganlikning gap tarkibida ochiq bayon etilishi yoki kengroq vaziyatdan anglashilishini aniqlashga xizmat qiladi [2; 3]. Badiiy adabiyot va jonli nutq tahlili shuni ko‘rsatadiki, mirativlik kontekst bilan uzviy bog‘liqdir [5; 6]. Jumladan, Lev Tolstoyning “Urush va tinchlik” romanidagi “А эта маленькая княгиня очень хорошенькая!” jumlasi o‘zbek tiliga “Bu kichgina knyaginya juda ham dilrabo juvon ekan-ku!” tarzida o‘girilgan. Rus tilidagi intonatsiya va “очень” kuchaytiruvchisi o‘zbek tilida “ekan” to‘liqsiz fe’li hamda “-ku” yuklamasi orqali yanada kuchli mirativ-evidensial tus olgan. Xuddi shu asardagi “Вот вы смешной, граф! Чему вы смеетесь?” gapi o‘zbek tilida “Voy, g‘alatisiz-a, graf! Nimasiga kulasiz?” shaklida berilgan bo‘lib, tarjimada “voy” undovi va “-a” yuklamasi kutilmagan hayronlikni ekspressiv tarzda yetkazgan [5, 55].

O‘zbek badiiy matnlarida ham mirativlikning milliy-pragmatik xususiyatlari yorqin namoyon bo‘ladi [6, 11]. Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanidagi “— Voy, bu nimasi! Qo‘ying, o‘zim supuraman!” jumlasida “voy” undovi va “bu nimasi” so‘roq-undov konstruksiyasi kutilmagan noqulaylik va hayratni bildirsa [6, 11], O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” asaridagi “— Obbo! Ja, olasan-da, senam...” misolida “obbo” undovi va “-da” yuklamasi hayrat bilan birga yengil tanbeh va ta’kidni ifodalaydi [2; 6].

Ingliz tilida bahor faslida kutilmaganda qor yog‘ayotganini ko‘rgan so‘zlovchi “It’s snowing!” (undov ohangi bilan) yoki “Wow, it’s snowing!” desa, o‘zbek tilida bu holat “Qor yog‘ayotgan ekan-ku!”, rus tilida esa “Оказывается, снег идёт!” yoki “Надо же, снег пошёл!” shaklida ifodalanadi [1; 5]. Tarjima jarayonida ingliz tilidagi intonatsion va leksik-ekslamativ mirativlik o‘zbek tilida ko‘pincha morfologik-analitik birliklar (ekan, -ibdi) hamda yuklamalar (-ku, -a, -ya) hisobiga kompensatsiya qilinadi [6]. Aksincha, o‘zbek tilidagi “ekan-ku” yoki -ibdi shakllaridagi nozik mirativ ottenkalar ingliz tiliga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilinganda pragmatik nomutanosiblik yuzaga kelishi mumkin va ularni “apparently, it turns out that” kabi modal iboralar yoki undov konstruksiyalari bilan kengaytirib berish talab etiladi [3].

Xulosa. O‘tkazilgan pragmatik va qiyosiy tahlillar natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi. Birinchidan, mirativlik evidensiallik bilan kesishsa-da, axborot manbaini emas, balki so‘zlovchi, tinglovchi yoki badiiy qahramon ongining kutilmagan yangilikka tayyor emasligini markazlashtiruvchi mustaqil kognitiv-pragmatik kategoriyadir. Ikkinchidan, mirativlikning pragmatik vazifasi nutqiy vaziyat va kontekst bilan bevosita bog‘liq holda hayrat, noqulaylik, yengil tanbeh yoki kutilmaganlik taassurotini hosil qiladi. Uchinchidan, tillararo tarjimada grammatik shakl emas, balki vaziyatdagi kutilmaga zidlik va emotsional taassurot darajasi asos qilib olinishi pragmatik ekvivalentlikni ta’minlashning asosiy mexanizmi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aikhenvald, Alexandra Y. (2012). The essence of mirativity. Linguistic Typology, 16(3), 435–486.

2. Cho‘lpon. (2020). Kecha va kunduz (roman). Toshkent: Yangi asr avlodi. 11-bet.

3. DeLancey, Scott. (1997). Mirativity: The grammatical marking of unexpected information. Linguistic Typology, 1(1), 33–52.

4. Hengeveld, Kees & Olbertz, Hella. (2012). Didn’t you know? Mirativity does exist! Linguistic Typology, 16(3), 487–503.

5. Hill, Nathan W. (2012). “Mirativity” does not exist: ḥdug in “Lhasa” Tibetan and

other suspects. Linguistic Typology, 16(3), 389–433.

6. Толстой, Лев. (1869). Война и мир. Москва. С. 13, 55.

